

د: ۱۳۸۹/۷/۴

پ: ۱۳۸۹/۷/۲۸

منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری

مستقل؟

علیرضا عبدالهی کجوسنگی

چکیده

این مقاله معرفی منظومه «غزوات» از آثار میرزا ابوطالب فندرسکی، شاعر و عالم دوره صفویه، است؛ ولی نکته مهم و قابل ذکر این‌که این منظومه اثری مستقل و جداگانه بوده که در تمام منابع تاریخ ادبیات فارسی به عنوان «تکمله حمله حیدری» یعنی تکمیل‌کننده اثر باذل مشهدی، معرفی شده است. در این مقاله دلایل تکمله نبودن آن بیان شده است.

واژه‌های کلیدی: غزوات، میرزا ابوطالب فندرسکی، حمله حیدری

معرفی اثر

غزوات مثنوی‌ای است در حدود پنج‌هزار بیت در وزن شاهنامه و بحر متقارب، در باره جنگ‌های امام علی (ع) در دوران خلافت ایشان، یعنی جنگ‌های جمل، صفین، نهروان، و با شهادت ایشان در مسجد کوفه به پایان می‌رسد. خود شاعر، این منظومه را غزوات نامیده و بارها از آن با همین عنوان یاد کرده است.^۱ اما نسخ مختلف با عناوینی مختلف مانند «غزوات حیدری»، «جذبۀ حیدری» یا «حربۀ حیدری» از آن نام برده‌اند که متعاقباً به تفصیل بدان پرداخته خواهد شد.

معرفی شاعر

شاعر این منظومه، میرزا ابوطالب موسوی فندرسکی، معاصر شاه سلیمان صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) بوده که بیشتر آثار خود، از جمله همین منظومه، را به او تقدیم کرده است.

از اخبار و احوال این شاعر و عالم دوره صفویه اطلاع چندان روشنی در منابع و مراجع موجود نیست. اگر به تذکره‌ها، تراجم و کتب رجال نظری بیفکنیم، در معرفی این عالم دوره صفویه و آثار او، اقوال و عباراتی متفاوت و گاه متناقض می‌بینیم.

قدیم‌ترین منبع معرفی این شخصیت، کتاب *ریاض‌العلمای* میرزا عبدالله افندی (۱۰۶۶-۱۱۳۰ ق) است که او را نوه میرزا ابوالقاسم فندرسکی (م: ۱۰۵۰ ق) فیلسوف و حکیم مشهور هم‌عصر شاه عباس صفوی معرفی می‌کند (افندی، *ریاض‌العلماء*، ج ۵، ص ۴۹۹-۵۰۱). پس از آن، در تذکره *خلاصه‌الکلام* از علی ابراهیم خان بنارسی، (۱۱۹۸ ق) متخلص به خلیل، آمده است:

سید ابوطالب فندرسکی اصفهانی، همشیره‌زاده فاضل الباذل میرزا ابوالقاسم فندرسکی است که احوالش در تذکره‌ها مذکور نیست. داستان خلافت حضرت امیرالمؤمنین امام‌المتقین شاه اولیا — علیه السلام — را به سلک نظم درآورد (خلیل، تذکره، ج ۱، ص ۹۱).

و بعد از آن، بعضی نظر خلاصه/الکلام را مطرح کرده‌اند؛ مانند گلچین معانی در تذکره پیمانه (ص ۳۵) و در فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی (گلچین معانی ۱۳۶۶: ۷/۳۱۴)، و بعضی هم مانند آقا بزرگ (طبقات اعلام الشیعه، ج ۶، ص ۳۹۱) و صاحب ریحانه/الادب (مدرس ۱۳۶۹: ۴/۳۶۰) نظر ریاض‌العلماء را پذیرفته و میرزا ابوطالب را نوه میرزا ابوالقاسم فندرسکی، حکیم نامدار دوره صفویه، معرفی کرده‌اند.

از میان این دو قول، سخن ریاض‌العلماء قابل اعتمادتر است؛ چرا که صاحب آن، هم‌عصر و هم‌شهری میرزا ابوطالب است؛ حال آن‌که صاحب تذکره خلاصه/الکلام با فاصله بیش از نیم قرن و در سرزمینی بسیار دور از اصفهان، یعنی بنارس هندوستان، نمی‌توانسته است اطلاع دقیقی از رجال اصفهان داشته باشد. اما نکته جالب توجه این است که در «نسب‌نامه سادات فندرسک» میرزا ابوطالب چنین معرفی شده است:

میرزا ابوطالب ابن جلال‌الدین میرزا بیک ابن میرزا شرف ابن جلال‌الدین میرزا بیک... ابن امام موسی‌الکاظم و خود را با ۲۸ واسطه به این امام همام می‌رساند (سادات فندرسک، ص ۲۷۸؛ جعفریان ۱۳۸۸: ۱۰).

می‌بینیم که نام پدر بزرگ او «ابوالقاسم» نیست؛ اما چطور می‌توان از گفته میرزا عبدالله افندی که «همدرس و همشهری ابوطالب بوده و هر دو در اصفهان پای درس علامه مجلسی می‌نشسته‌اند» (مدرس ۱۳۶۹: ۴/۳۶۰) به راحتی گذشت و آن را نادرست انگاشت. او در ریاض‌العلماء در ذیل معرفی میرزا ابوالقاسم فندرسکی می‌نویسد:

برای این سید [ابوالقاسم فندرسکی] در عصر ما سببی است که نام او میرزا ابوطالب بن میرزا بیک فندرسکی است و او هم از جمله ارباب فضل است... (افندی، ریاض‌العلماء، ج ۵، ص ۵۰۰).

می‌بینیم که صاحب ریاض او را نوه ابوالقاسم فندرسکی می‌داند؛ ولی در

نسب‌نامه‌ی سادات فندرسک، نام پدر بزرگش «میرزا شرف» ذکر شده است. این دوگانگی را چگونه می‌توان توجیه کرد؟

شاید بهترین جواب همان است که استاد عبدالحسین حائری بیان کرده است: «میرزا ابوطالب، دخترزاده‌ی میرزا ابوالقاسم فندرسکی است» (حائری ۱۳۵۰: ۲۷۴/۱۹)؛ یعنی به احتمال بسیار زیاد، او نوه‌ی دختری میرزا ابوالقاسم فندرسکی است. این شاعر و عالم پرکار عصر صفویه آثار متعدد و گوناگونی در زمینه‌های مختلف دارد که از میان آنها تا کنون دو اثر به زینت طبع آراسته شده است:^۲

۱. *تحفة العالم* در احوال شاه سلطان حسین صفوی که در سال ۱۱۰۷ ق تألیف شده است؛ یعنی تاریخ دو سال اول سلطنت شاه سلطان حسین را در بر می‌گیرد. این کتاب به کوشش رسول جعفریان در بهار ۱۳۸۸ چاپ شده است.^۳

۲. *بیان بدیع در مورد علم بیان (تشبیه، استعاره و کنایه) و علم بدیع (محسنات کلام)* است. این کتاب به تصحیح سیده مریم روضاتیان، در سال ۱۳۸۱ چاپ شده است.^۴

غزوات اثری مستقل یا تکمله‌ی حمله‌ی حیدری؟

لازم به ذکر است که این منظومه اثری مستقل بوده که میرزا ابوطالب سالها قبل از *حمله‌ی حیدری* باذل مشهدی آن را سروده و به شاه سلیمان صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) تقدیم کرده است. اما نکته‌ی جالب و قابل توجه این است که در تمام منابع تاریخ ادبیات فارسی — مانند تذکره‌ها، تراجم و فهرس نسخ خطی — این منظومه به عنوان اولین تکمله بر *حمله‌ی حیدری* باذل^۵ معرفی شده است (تهرانی ۱۴۰۸: ۹۲؛ استوری ۱۳۶۲: ۸۴۳؛ صفا ۱۳۷۴: ۳۷۶؛ گلچین معانی ۱۳۴۶: ۳۱۴؛ صدراپی خویی ۱۳۷۶: ۴۸۵؛ منزوی ۱۳۵۱: ۲۷۷۴ و ۱۳۷۶: ۱۶۲۹؛ مهدوی ۱۳۸۶: ۲۸۸). البته کار ناتمام باذل را شاعران دیگری که همچون خود او عمدتاً از خطه‌ی هندوستان بودند، به اتمام رساندند و بر آن تکمله نوشتند؛ ولی این موضوع، به دلایل زیر، هیچ ربطی به اثر ابوطالب، یعنی *غزوات*، ندارد.

۱. این منظومه کتابی مستقل بوده است که سالها قبل از اثر باذل سروده شده است، چرا که خطبه این کتاب به نام شاه سلیمان صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) است و این اثر به او تقدیم شده است:

جهان پادشاه	ثریاجناب	سیهر برین تخت و تاج آفتاب
ثمین گوهر درج	صاحبقران	سلیمان شهنشاه کشورستان
به آن سان که جستم ز تاریخ و فال		به شاهی بماند صد و بیست سال
که دوران گیتی ازو کام یافت		نگین سلیمان ازو نام یافت...

در حالی که باذل مشهدی در تاریخ ۱۱۲۴ ق درگذشته است و اثرش ناتمام مانده است؛ یعنی او وقایع صدر اسلام را تا پایان مرگ خلیفه سوم سرود و درگذشت. پس چگونه ممکن است که تکمله اثری سالها قبل از خود آن اثر سروده شده باشد؟

۲. دلیل دیگر آن که نسخه‌ای از کتاب *بیان بدیع* در کتابخانه ملک موجود است به شماره ۱۶۸۵ که سال تحریر آن ۱۰۹۹ ق می‌باشد. در این کتاب، ابوطالب از منظومه *غزوات* خود ۳۹ بار نام می‌برد و ۴۸ بیت به عنوان شاهد مثال می‌آورد که با توجه به تاریخ تحریر این کتاب، مطمئناً *غزوات* پیش از سال ۱۰۹۹ ق سروده شده است، و این مطلب نشان می‌دهد که سالها قبل از اثر باذل، این منظومه به نظم درآمده است.

اما چرا چنین اشتباه فاحشی در منابع تاریخ ادبیات ما صورت پذیرفته است؟ شاید دلیل آن را در جای دیگر باید جست! در سال ۱۱۳۵ ق شخصی به نام نجف که ظاهراً از خادمان حرم حضرت علی (ع) در نجف اشرف بود و آرزوی کامل کردن *حمله حیدری باذل* را در سر داشت، نسخه‌ای از کتاب *غزوات* به دستش افتاد و از آنجا که این کتاب وقایع خلافت امام علی (ع) یعنی زمان بعد از مرگ خلیفه سوم را شامل می‌شد (دقیقاً از همان جایی که باذل کارش ناتمام مانده بود)، پس مقدمات کار فراهم شد و نجف که برای مقصودش «وصله جوری» یافته بود، آرزوی خود را تحقق بخشید؛ یعنی منظومه *غزوات* را به

حمله حیدری باذل ملحق کرد و خطبه ابتدای کتاب را که به نام شاه سلیمان صفوی بود، حذف کرد و ابیاتی از خود به ابتدای این اثر افزود و بعد از آن تاریخ، این منظومه به عنوان تکمله حمله حیدری شناخته شد و اینک ابیاتی از افزوده‌های نجف:

دُر بحر دانش محمد رفیع که بادش به محشر محمد، شفیع
 به توفیق حق رتبه برتری چو او یافت از حمله حیدری...
 نجف آنکه خاکش بود در نجف که دائم بود طالب این شرف
 شب و روز می‌خواست از کردگار که این نسخه گردد تمام آشکار
 که ناگاه آمد به دستش ز غیب یکی نسخه چون حمله بی شک و ریب...
 که سید ابوطالب نامدار کشیده به نظم، آن دُر شاهوار
 که در اصفهان بود آن نامور که گفته ز باذل بسی پیشتر
 ز جایی که باذل به هندوستان رقم کرده و رفته سوی جنان...
 به سال هزار و صد و سی و پنج نجف یافت از غیب این طرفه‌گنج
 کنون گوش دارید ای سامعان رسیده است ای دوستان داستان...

۳. خود نجف اذعان کرده سید ابوطالب سالها پیش از باذل این منظومه را سروده، اما از اتفاق، درست از جایی سروده است که سالها بعد باذل ناتمام می‌گذارد و عجیب این است که هیچ یک از ادب‌پژوهان و محققان به این گفته «نجف» که در اشعارش می‌گوید سید ابوطالب سالها پیش از باذل این منظومه را سروده، عنایت نکرده، و همه او را به عنوان اولین کامل‌کننده حمله حیدری باذل معرفی کرده‌اند. شاید تنها دلیل همان است که گفتیم؛ یعنی منظومه میرزا ابوطالب درست از جایی شروع می‌شود که اثر باذل از آنجا ناتمام مانده است.

علی ابراهیم خان بنارسی، متخلص به خلیل (۱۱۹۸ ق) نیز در تذکره خلاصه الکلام به عجیب بودن این مطلب اشاره می‌کند:

سید ابوطالب فندرسکی اصفهانی، همشیره‌زاده فاضل الباذل میرزا ابوالقاسم فندرسکی است که احوالش در تذکره‌ها مذکور نیست. داستان خلافت حضرت امیرالمؤمنین امام‌المتقین شاه اولیا — علیه السلام — را به سبک نظم درآورده و محاربات آن حضرت را که با قوم شقاوت‌آثار بغاوت‌شعار روی داده بود، علی‌التفصیل تا عهد شهادت آن جناب، در آن مذکور کرده؛ بالجمله نجف‌نامی از موالیان اهل بیت علیه السلام آن نسخه را که به حد شهرت نرسیده بود، از جایی به دست آورده و در سال یکهزاروسی و پنجاه هجری در خاتمه حمله حیدری که میرزا باذل هندوستانی به سبک نظم درآورده و ناتمام گذاشته بود، ارتباط و انضمام داد. الحق که این امر غریب از معجزات جناب ولایت‌مآب است (خلیل، تذکره خلاصه‌الکلام، ص ۹۱).

منابع و مراجع غزوات

شاید در بین حماسه‌های دینی، و به عبارت بهتر در بین «حملات حیدری»، منظومه غزوات از نظر دقت و صحت مطالب و رعایت اسناد و مدارک تاریخی بی‌نظیر باشد. گاه برای صحت مطلب، یک واقعه را به دو روایت بیان می‌کند (شهادت عمار یاسر و همچنین خبر دادن امام علی از شهادت خود) و از این جهت می‌توان به آن به عنوان یک کتاب تاریخی معتبر نگریست؛ در حالی که معمولاً آثار دیگر از این نوع، مانند خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی و حمله حیدری بمانعلی راجی، تمایل به سوی قصه‌پردازی و افسانه‌سرایی و باورهای عامیانه دارند و شاید خود این موضوع، عاملی بوده است که منظومه غزوات در زمان خودش چندان مورد توجه عامه واقع نشده و بعدها به عنوان تکمله حمله حیدری باذل معرفی شده است.

اما مراجعی که میرزا ابوطالب در سرودن این اثر، خود از آنها نام برده است:

۱. الفتوح. اثر ابن اعثم کوفی (م: ۳۱۴ ق). این کتاب، که از جمله کتب تاریخی و منابع شیعی در قرون اولیه هجری محسوب می‌شود، در قرن ششم توسط

محمد بن احمد مستوفی هروی به فارسی ترجمه شده است. *الفتوح* مهم‌ترین منبعی است که ابوطالب در سرودن *غزوات* به آن نظر داشته است. او در چند موضع به این اثر اشاره می‌کند. مثلاً در یکی از عناوین نسخه کتابخانه ملی (به شماره ۴۸۹۳/۲) می‌گوید: «به درجه شهادت فایز شدن عمار یاسر رضی الله عنه موافق تاریخ ابن اعثم کوفی.» و در جای دیگر می‌گوید:

به تاریخ کوفی چنین گشته یاد
 کزان رزم در روز سی بامداد
 ب ۳۳۲۹

که منظور از تاریخ کوفی، همان تاریخ ابن اعثم کوفی است.
 ۲. *نهج البلاغه*. مصنف در چند جا آن را متذکر می‌شود. مثلاً در یکی از عناوین می‌گوید: «تقریر جواب آن حضرت ایشان را مطابق آنچه در *نهج البلاغه* واقع است و اشاره به حل عبارت *نهج البلاغه* که فی الحقیقه این معنی چیست که آن حضرت فرمود: اگر وزیر باشم بهتر از آن است که امیر باشم» (نک: خطبه ۹۷).
 ۳. *اصول کافی*. اثر محمد بن یعقوب کلینی، فقیه و محدث بزرگ شیعه، یکی از کتب چهارگانه یا اصول اربعه مذهب شیعه است که روایات شیعه در آن جمع گشته است. در این مورد می‌گوید:

نموده محدث به مشکین قلم
 چنین در اصول کلینی رقم
 ب ۲۹۱

نسخه‌شناسی *غزوات*

احمد منزوی در *فهرست نسخه‌های فارسی* در ذیل *حملة حیدری* سه نسخه از این اثر را معرفی می‌کند:

۱. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۸۷۳، با عنوان «*جذبة حیدری*» تحریر سده دوازدهم.
۲. نسخه آصفیه به شماره ۱۷۱۳، با عنوان «*حربة حیدری*» نوشته میر وزیرعلی واسطی بلگرامی، تاریخ تحریر ۱۲۸۱ ق.
۳. نسخه کتابخانه شخصی دکتر مفتاح، به شماره ۲۱۲، نسعلیق محمد امین‌الدین

حسین اصفهانی به دنبال حمله حیدری باذل، تاریخ تحریر ۱۲۹۲ ق. منزوی در ادامه، خبر چاپ سنگی حمله حیدری باذل را به همراه اثر ابوطالب، در هند و سپس در ایران می‌دهد که البته این چاپ در هیچ‌یک از کتابخانه‌های ایران رؤیت نشد. در ادبیات فارسی تألیف استوری، در ذیل عنوان حمله حیدری، نسخه‌های موجود حمله حیدری باذل و تکمله‌های آن در کتابخانه‌های جهان معرفی شده است که اغلب آنها «تکمله آزاد» یا «تکمله نجف» است و منظور از تکمله نجف همان منظومه غزوات میرزا ابوطالب است که قبلاً داستان آن بیان شد. ما در اینجا نسخه‌هایی را که منضم به تکمله نجف غزوات است، معرفی می‌کنیم:

۱. بلوشه، ۳۶، ۱۹۲۱ همراه «تکمله نجف»، نوشته ۱۱۵۳ ق.
  ۲. دیوان هند، ۶۳۱، همراه «تکمله نجف».
  ۳. موزه بریتانیا، ریو، ۲، ۷۰۴ الف، انجام اندکی افتاده، از سده ۱۸ م.
  ۴. تاشکند، ۶، ۲۷۶-۲۷۷، همراه «تکمله نجف» بی‌تردید نوشته سده ۱۷ م.
  ۵. تاشکند، همانجا، ۴۵۶۲، همراه «تکمله نجف و آزاد» آغاز و انجام افتاده، از سده ۱۹ م.
  ۶. سپهسالار، ۴، ص ۳۴۶-۳۴۷، شماره ۱۶۵، همراه «تکمله نجف»، سده ۱۳ ق/ ۱۹ م با ۲۶ مینیاتور.
  ۱۰. تبریز، ملی، ۱، ص ۴۳۷-۴۴۰، شماره ۳۶۷، همراه «تکمله نجف»، آغاز و انجام افتاده.
  ۱۱. تبریز، ملی، همانجا، شماره ۳۶۸، همراه «تکمله نجف»، نوشته ۱۱۷۵-۱۱۷۷ ق.
- و همچنین سه نسخه دیگر که در این فهرست نیامده است، بدین قرارند:
۱۲. تهران، مجلس، شماره ۷۹۹۸، با عنوان «جذبه حیدری».
  ۱۳. تهران، ملی، شماره ۴۸۹۳/۲، همراه حمله حیدری باذل، عنوان

«غزوات حیدری»، نوشته ۱۱۹۲ ق.

۱۴. تهران، ملی، شماره ۱۵۳۶۸، همراه «حملة» ای دیگر، آغاز و انجام افتاده و ناقص است.

نسخه‌های مذکور را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱. نسخه‌هایی که خطبه آغازین آنها به نام شاه سلیمان صفوی است. این نسخه‌ها اصیل‌تر و قدیم‌تر هستند. با این سرآغاز:
به نام خدا می‌کنم حمد ادا چه نام بزرگ است نام خدا
۲. نسخه‌هایی که سرآغاز «نجف» را دارند که معمولاً متأخرترند. با این سرآغاز:
دُر بحر دانش محمد رفیع که بادش به محشر محمد شفیع

از این میان نسخه دانشگاه تهران، به شماره ۲۸۷۳ و نسخه مجلس به شماره ۷۹۹۸ و نسخه کتابخانه ملی به شماره ۱۵۳۶۸ دارای خطبه به نام شاه سلیمان صفوی است، و سایر نسخه‌ها سرآغاز نجف را دارد.

همان‌طور که نجیب مایل‌هروی می‌گوید: «نقد و تصحیح نگاشته‌هایی که پس از سده هشتم هجری تألیف شده‌اند، التزام نمی‌کند که مصححان جمیع نسخه‌های موجود از یک اثر را به لحاظ تصحیح آن فراهم آورند؛ زیرا نسخ این دسته از کتابهای فارسی متأثر از گونه‌های زبانی نسخه‌نویسان نیست، و نیز به علت قرب و نزدیکی روزگار مؤلف و به جهت تزییع نشدن نسخ نگارشهای مزبور، بر اثر فترات تاریخی - سیاسی پاره‌ای از نسخه‌های موجود از آنها با نسخه اصل پیوندی دارد که نقد و تصحیح آنها را آسان می‌سازد. با این همه، تصحیح انتقادی از آثار مؤلف بین سده نهم تا سیزدهم اقتضا می‌کند که مصحح دو تا چهار نسخه معتبر و موثق از آنها را به دست آورد (مایل‌هروی ۱۳۸۰: ۴۲۹).

بنابراین ما نیز از میان نسخه‌های مذکور سه نسخه را انتخاب کردیم. دو نسخه از میان نسخه‌های گروه یک، یعنی نسخه دانشگاه تهران به شماره ۲۸۷۳

و نسخه مجلس به شماره ۷۹۹۸ و یک نسخه از میان گروه دو، یعنی نسخه کتابخانه ملی به شماره ۴۸۹۳/۲ را برگزیدیم که نسخه‌ای ممتاز و نفیس و دارای مهر و تاریخ بود.

معرفی نسخه‌ها

۱. نسخه کتابخانه ملی: به شماره ۴۸۹۳/۲ که در این تصحیح با علامت «مل» معرفی شده است.

این نسخه در کتابخانه ملی به عنوان *غزوات حیدری* معرفی شده است، اما در پایان نسخه، کاتب از آن به عنوان *غزوات* نام می‌برد. آغاز نسخه:

در بحر دانش محمد رفیع که بادش به محشر محمد، شفیع انجام نسخه:

نبوده جز او هیچ بیدار کس
چو روزی که مخلوق او بود و بس
تمت الغزوات من کلام افضل الفضلاء و افصح البلغا السيد النجيب الحسيب ميرزا
ابوطالب فندرسکی طیب الله روحه و حشره مع اجداده الطيبين.
این کتاب نفیس شامل دو اثر است: اثر اول *حمله حیدری* باذل که از آغاز کتاب تا برگ ۲۸۳ را شامل می‌شود، به خط نستعلیق محمد امین‌الدین حسین اصفهانی و به تاریخ دویم شعبان المعظم به روز سه‌شنبه سنه ۱۱۹۲ تحریر آن پایان پذیرفته است. و اثر دوم *منظومه غزوات* است که از پشت برگ ۲۸۴ تا پشت برگ ۳۳۴ را شامل می‌شود.

مشخصات ظاهری اثر

کاغذ: فرنگی نخودی، جلد: تیماج قهوه‌ای روشن، مقوایی، مجدول، اندرون جلد آستر کاغذی.

تزئینات متن: سرلوح و کتیبه مذهب به زر، نارنجی، زرد، سبز، آبی، بنفش و

مشکی با گل و بوته (برگ ۲۸۴ پ)، حاشیه (برگ ۲۸۴ پ و ۲۸۵) منقوش به گل‌هایی به رنگ زرد، شنگرف و آبی و جدول خارجی نیز به آبی و عناوین به شنگرف نوشته شده است.

مهرا و تملکها: مهر چهارگوش کوچک [علی‌اکبر] (برگ ۳۲۲) و همچنین مهر چهار گوش [غلام شاه نجف دولت‌افزون ۱۱۱۸] در چند جای نسخه (برگ ۲۸۳ پ و برگ ۳۳۴ پ). این نسخه نفیس، به احتمال بسیار زیاد، همان نسخه‌ای است که منزوی در کتابخانه شخصی دکتر مفتاح رؤیت کرده است. فقط سال تحریر نسخه (۱۱۹۲ ق)، در فهرست منزوی به اشتباه (۱۲۹۲ ق) چاپ شده است. (← نسخه دکتر مفتاح).

این نسخه دارای جداول چهارستونی در هر صفحه و در مجموع نسخه‌ای کامل و بدون عیب و نقص است که دارای کاتبی باسواد و خوش خط بوده است.

۲. نسخه کتابخانه مجلس: به شماره ۷۹۹۸ که در این تصحیح با علامت «مج» معرفی شده است.

آغاز:

به نام خدا می‌کنم حمد ادا
چه نام بزرگ است نام خدا
انجام:

تویی مصدر هرچه دارد وجود
تویی مظهر هر چه دارد نمود
نسخه‌ای است به خط نستعلیق، بدون تاریخ و بی‌کاتب است که عناوین آن به شنگرف نوشته شده است. با جلد تیماج مشکی، دارای ۱۷۳ برگ پانزده‌سطری در ابعاد ۲۱×۱۵ سانتیمتر است.

این نسخه از جهت متن، بسیار شبیه نسخه دانشگاه تهران، با علامت «د» است که احتمالاً از روی آن نسخه استنساخ شده است، یا هر دو از یک نسخه مادر استنساخ شده‌اند.

این نسخه نیز نسخه‌ای کامل و بدون نقص است، اما از نظر دقت کتابت و

درست نوشتن حروف و نقطه‌گذاری به پای دو نسخه دیگر نمی‌رسد. لازم به ذکر است که نسخه‌های د و مج دارای حواشی و توضیحاتی مشابه در بعضی از صفحات متن هستند که نسخه د نسبت به مج کامل‌تر و کم‌عیب‌تر است.

۳. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: به شماره ۲۸۷۳ که در این تصحیح با علامت د معرفی شده و به عنوان نسخه اساس برگزیده شده است.
آغاز:

به نام خدا می‌کنم حمد ادا چه نام بزرگ است نام خدا
انجام:

تویی مصدر هرچه دارد وجود تویی مظهر هر چه دارد نمود
فهرست‌نگار محترم، نسخه را چنین توصیف کرده است:
خط: نسخ سده ۱۲، عنوان و نشان: سنگرف، کاغذ: فرنگی در ابعاد ۱۳×۲۱، در ۱۵۳ برگ و ۳۰۴ صفحه هفده‌سطری. جلد: تیماج مشکی ضربی مقوایی.
این نسخه کامل‌ترین و کم‌عیب‌ترین نسخه‌ها در بین این نسخ است و دقت کاتب آن در درست نوشتن کلمات و حروف و نقطه‌گذاری بیش از سایر نسخه‌هاست. و همچنین از نظر قدمت نیز، خط نسخ این نسخه قدیم‌تر از سایر نسخه‌ها به نظر می‌رسد.

لازم به ذکر است که منظومه «غزوات» پس از مقابله سه نسخه مذکور تصحیح شد و به زودی به اهتمام کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به زینت طبع آراسته خواهد شد.

پیوستها

(۲۷)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بنام خدا میگویم خدا را	چه نام بزرگت نام خدا
جهان داور و استایش	کش این هفت لشکر بیرون
خدا که از او صنعتش عیان	بیولا نکر عرصه و فنکار
چو برخواست برداشت چرخ	چو بنیشت انداختی طرح زمین
ندان اولش پشیر و استدا	ندان آخرش بر قفا استها
ز ذات قدیش از لطف و انطا	و خوب وجودش از ابراهیم
ز خوان و نالش فلک دانه	بگویش زمین به همه
ردان ز بار شکوه و جلال	قطار مه و هفته و دین
طبق زمینش بر زمرش کوی	بساطیست کفش سنگ آس
چهار وجه روشن چهره آلاجه	کواست چو تیش هر چه هست
خدا فی کبر برایت احدی	لواست از دولت و مدد
ز خورشید سنجید نور با	ازین خیر صفت تو کند بیا

ازو

صفحه اول نسخه دانشگاه تهران با علامت د

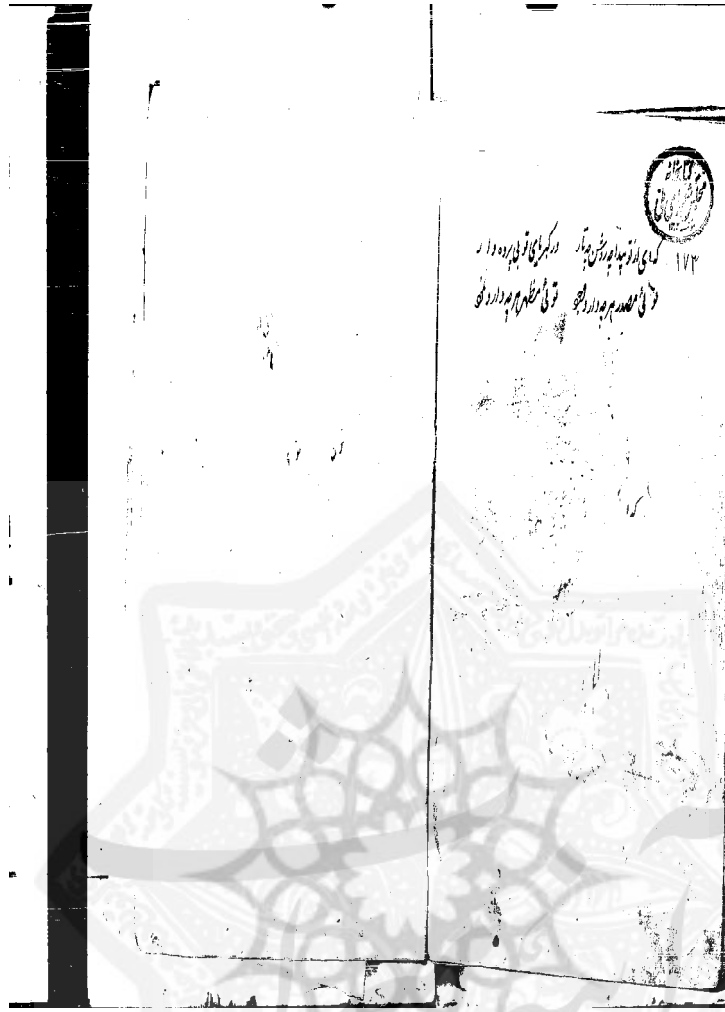

کتاب بدیع جیری من قول میرزا ابوالعباس

بسم الله الرحمن الرحيم
 بنام خدا میگویم حمد او
 جهان داد بر استایش نه است
 خدا که از راه معش غیب
 هر خوبت بر دست چرخ برین
 ساز او من پیش رو است ندا
 ز دانت خدیش از انعام
 ز خوان نوالش خلک دانند
 روان زیر بارش کوه و صبار
 بطریق برینش بر زمین مشهور
 چهل و صد و هشتاد و سه سال
 چو است برستی اش هر چه هست

صفحة آخر نسخة مجلس با علامت مج

پروفیسر سجاد علی شاہ اسلامی و مطالعات قرآنی

پرنٹل جامع علوم انسانی

صفحه اول نسخه کتابخانه ملی با علامت مل
(ابیات این صفحه همان «سرآغاز نجف» است)

صفحه آخر نسخه کتابخانه ملی با علامت مل

پی‌نوشتها

۱. بنگرید به رساله «بیان بدیع» اثر میرزا ابوطالب فندرسکی، به تصحیح سیده مریم روضاتیان.
۲. برای اطلاع بیشتر از آثار و احوال این شاعر، بنگرید به مقاله «میرزا ابوطالب فندرسکی، عالم و ادیب پرکار صفویه» اثر مؤلف در فصلنامه پیام بهارستان، ش ۱۰.
۳. ناشر: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ایران.
۴. ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی، شعبه اصفهان.
۵. منظومه حمله حیدری باذل حدود ۲۸ هزار بیت است در مورد جنگهای امام علی (ع)، از بعثت پیامبر اسلام تا پایان خلافت عثمان را در بر می‌گیرد و به دوران خلافت حضرت علی نمی‌رسد. منظومه باذل با این بیت آغاز می‌شود:
به نام خداوند بسیاربخش خردبخش و دین‌بخش و دیناربخش
تکمله از میرزا ارجمند آزاد کشمیری (متوفی ۱۱۳۴ ق) است که پس از نظم دلگشانامه به تشویق و ترغیب فخرالدین محمد خان، پسر عم باذل، تکمله‌ای بر حمله حیدری به نظم آورد (گلچین معانی ۱۳۴۶: ۳۱۶).
- تکمله دیگر از محب‌علی خان حکمت که بنا به گفته هرمان اته (ص ۶۰) در سال ۱۱۴۳ ق آن را به انجام رساند و چون تکمله دو شاعر سابق‌الذکر را نمی‌پسندید، با تعصب خاص شیعی خود، دست به کار تکمیل شعر باذل شد و منظومه‌ای در وصف زندگانی و شجاعت‌های حضرت علی (ع) ساخت و آن را صولت حیدری نام نهاد (همانجا).
- تکمله دیگر از عبدالعلی خان احسن بنگالی در سال ۱۱۴۴ ق است. او تکمله‌ای بر حمله حیدری باذل آغاز کرد و به سال ۱۱۵۱ ق به کار خود پایان داد. پس از اتمام این کتاب، شاه‌کوثرنامی که به قصد زیارت نجف اشرف از بنگاله می‌گذشت، تکمله وی را دیده و پسندیده و جذبه حیدری نامیده است. نسخه‌ای از این کتاب شامل هشت‌هزار بیت منضم به حمله حیدری باذل که در ۱۲۰۲ ق نوشته شده، در کتابخانه شخصی آقای عبدالحسین بیات موجود است (همانجا).
- تکمله دیگر به نام حرب حیدری از شخصی به نام کرم‌علی بیگ، متخلص به کریم یا کرم،

است که کار باذل را در سال ۱۱۳۵ ق تکمیل کرده است. او در باره باذل گفته است:
به یک مصرع باذل خوش کلام سخن مختصر کرده‌ام والسلام
(منزوی ۱۳۷۶: ۱۶۱۷)
تکمله دیگر از سید پسندعلی بلگرامی (۱۱۸۳ ق) که متمم او نیز به نام تکمله حمله حیدری
است (استوری ۱۳۶۲: ۸۴۴).

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۴۰۸، *الذریعه الى التصانيف الشيعه*، ج ۷، قم.
- _____، ۱۳۷۲، *طبقات اعلام الشيعه (الکواکب المنتشرة)*، ج ۶، تهران.
- استوری، ۱۳۶۲، *ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری (ترجمه یو. ا. برگل)*، ترجمه یحیی آرین پور و همکاران، تحریر احمد منزوی، تهران.
- افندی الاصبهانی، المیرزا عبدالله، *ریاض العلماء*، تحقیق السید احمد الحسینی، قم، ۱۴۰۳ ق.
- خلیل، علی ابراهیم خان، *تذکره خلاصه الکلام*، ج ۱، میکروفیلم دانشگاه تهران از شماره ۲۵۲۷ تا ۲۵۳۶، از روی نسخه بادلیان (آکسفورد) به شماره ۱۸۳۹.
- دانش پژوه، محمد تقی، ۱۳۴۰، *فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۱۰، تهران.
- صدراپی خوئی، علی، ۱۳۷۶، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس*، ج ۲۶، قم.
- صفا، ذبیح‌الله، ۱۳۷۴، *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران.
- فندرسکی، میرزا ابوطالب، *رساله بیان بدیع*، به کوشش سیده مریم روضاتیان، اصفهان، ۱۳۸۱.
- _____، *تحفة العالم*، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۸.
- گلچین معانی، احمد، ۱۳۶۸، *تذکره پیمانه*، تهران.
- _____، ۱۳۴۶، *فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی (حماسه‌های دینی)* ج ۷، مشهد.
- مایل هروی، نجیب، ۱۳۸۰، *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران.
- مدرس تبریزی، محمد علی، ۱۳۶۹، *ریحانه‌الادب*، ج ۴.
- منزوی، احمد، ۱۳۵۱، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، ج ۴، تهران.

_____، ۱۳۷۶، فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۳، تهران.
مهدوی، سید مصلح‌الدین، ۱۳۸۶، اعلام اصفهان، اصفهان.

